

URARTU KAYA MEZAR GELENEĞİ VE DOĞU ANADOLU'DAKİ TEK ODALI KAYA MEZARLARININ KÖKENİ

KEMALETTİN KÖROĞLU*

THE TRADITION OF URARTIAN ROCK-CUT TOMBS AND THE ORIGIN
OF THE SINGLE-ROOMED ROCK-CUT TOMBS OF EASTERN ANATOLIA

Abstract

Numerous rock-cut tombs exist in Eastern Anatolia and the surrounding regions, in the area formerly covered by the Urartian Kingdom. These monumental tombs which have been cut into steep cliffs with difficult access are considered as the work of the Urartians. Their main common feature is that they are cut into the rock; however in their details they are quite different from one other. Over 40 examples are documented as marked on the map. They can be grouped into single-roomed tombs and multi-roomed tombs.

While this categorization is based on their plan, it appears to account for other basic differences such as origin, burial tradition and chronology. Here, we shall first present the basic data on Urartian rock-cut tombs in general; then, we will consider whether those with single-roomed chamber conform to this data or not. For this purpose, we would like to evaluate and compare the two groups in regards to their plan and dimensions, the fortresses they are related with, and the burial traditions which they seem to represent.

Key words: Eastern Anatolia, Urartian Kingdom, Rock-cut Tomb

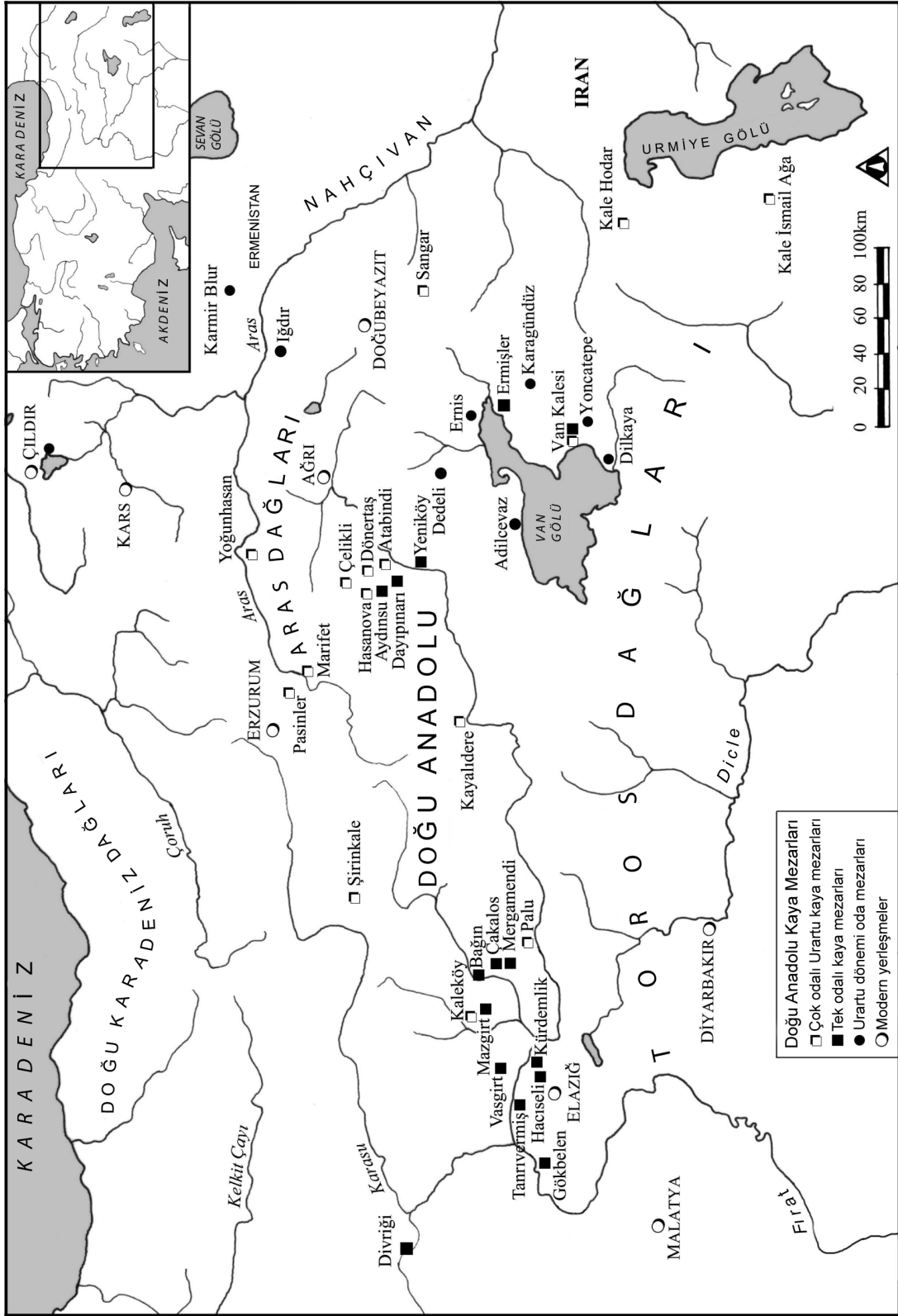
Özet

Doğu Anadolu ve çevresinde Urartu Krallığı'nın egemen olduğu bölgede, gün geçtikçe artan sayıda kaya mezarı belgelenmektedir. Yalçın kayalıklara büyük güçlüklerle açıldığı anlaşılan, çoğu anıtsal nitelikteki bu yapıların tümü, günümüze kadar Urartu'nun ürünü olarak değerlendirilmiştir. Kaya mezarları ilk bakışta benzer görülsede biraz ayrıntılı incelendiğinde, bunların farklı özelliklerinin olduğu izlenebilmektedir. Nitekim günümüze kadar yapılan bazı değerlendirmelerde mezar planlarının kabaca "çok odalılar" ve "tek odalılar" olarak sınıflanabileceği vurgulanmıştır. Ancak bu ayırımın ve farklılığın nedeni sorgulanmamış; mezarlardan bir bölümünün ayrı bir döneme tarihlenebileceği konusunda bir değerlendirme yapılmamıştır.

Bu yazıda, Doğu Anadolu ve yakın çevresinde belgelenmiş 40'ın üzerinde kaya mezarı; plan anlayışları, boyutları, oda sayısı, kapıları ve iç donanımları gibi özellikleri göz önüne alınarak değerlendirilecek ve ortak özellikleri çerçevesinde yeniden tarihlendirilmeye çalışılacaktır. Önce genel olarak Urartu kaya mezarlarının özelliklerini belirleyebilmek amacıyla, tarihlendirmeleri konusunda daha açık veriler sunan çok odalı kaya mezarlarını ele alacağız. Arkasından da tek odalı örnekleri inceleyecek ve bu iki grubu plan anlayışı, boyutları, ilişkili oldukları kale ve gömü gelenekleri bakımından karşılaştırarak sonuç çıkarmaya çalışacağız.

Anahtar kelimeler: Doğu Anadolu, Urartu, Kaya Mezarı

* Prof. Dr. Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi, 34722 Göztepe-İstanbul. E.posta: kemalettin@marmara.edu.tr

Resim 1. Doğu Anadolu'da çok odalı ve tek odalı kaya mezarlarının dağılımı.

Giriş*

Doğu Anadolu ve çevresinde Urartu Krallığı'nın egemen olduğu bölgede, gün geçtikçe artan sayıda kaya mezarı belgelenmektedir. Söz konusu krallığın madencilik ve özellikle taş işçiliği yönünden ulaşmış olduğu ileri düzey, yalçın kayalıklara büyük güçlüklerle açıldığı anlaşılan, çoğu anıtsal nitelikteki bu yapıları tarihlendirmede fazla sorgulamaya gerek bırakmamıştır. Bu nedenle, bölgede saptanan bütün kaya mezarları Urartu Krallığı'nın ürünü olarak görülmüştür. Gerçekte Doğu Anadolu'daki kale, gölet, kanal, basamaklı tünel, maden galerisi, kaya işareti ve bu gibi kalıntıların değerlendirilmesinde de durum benzerlik gösterir. Doğu Anadolu'nun Urartu öncesi ve sonrasına ilişkin sağlıklı stratigrafik verilerin yetersizliği, bütün bu dönemler için kriterlerin yeterince tartışılmamış oluşu, adeta bölgedeki bütün geçmişin, "görkemli krallık" olarak tanımlanan Urartu'ya mal edilmesine neden olmuştur. Bu durum, krallığın başkenti Tuşpa'da (Van) daha belirgin bir biçimde izlenmektedir: Van Kalesi'ndeki Sardur Burcu (Madır Burç), Analıkız Kutsal Alanı, hendekler, surlar, yeni saray alanı, yazıtlar ve anıtsal kaya mezarları burada, krallık öncesi ve sonrasına ilişkin kalıntıları gölgede bırakmış, birçok mezar ve kalıntının farklı döneme ait olabileceği düşünülmemiştir. Oysa Van Kalesi'nin hemen kuzeyindeki höyük, Urartu öncesi ve sonrasına ilişkin uzun bir yerleşim sürecinin kalıntılarını barındırmaktadır.

Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki kaya mezarları ilk bakışta benzer görölse de biraz ayrıntılı incelendiğinde, bunların farklı özelliklerinin olduğu izlenebilmektedir. Nitekim günümüze kadar yapılan bazı değerlendirmelerde mezar planlarının kabaca "çok odalılar" ve "tek odalılar" olarak sınıflanabileceği vurgulanmıştır (ÖĞÜN 1978; KÖROĞLU 1996: 35 vdd;

ÇEVİK 2000: 29). Ancak, bu ayırımın ve farklılığın nedeni sorgulanmamış; mezarlardan bir bölümünün ayrı bir döneme tarihlenebileceği konusunda bir değerlendirme yapılmamıştır.

Bu yazıda, Doğu Anadolu ve yakın çevresinde belgelenmiş 40'ın üzerinde kaya mezarı; plan anlayışları, boyutları, oda sayısı, kapıları ve iç donanımları gibi özellikleri göz önüne alınarak değerlendirilecek ve ortak özellikleri çerçevesinde tarihlendirilmeye çalışılacaktır. Önce genel olarak Urartu kaya mezarlarının özelliklerini belirleyebilmek amacıyla, tarihlenmeleri konusunda daha açık veriler olan çok odalı kaya mezarlarını ele alacağız. Arkasından da tek odalı ve kimi tartışmalı diğer örnekleri değerlendirmeye çalışacağız.

Çok Odalı Kaya Mezar Geleneği ve Urartu İlişkisi

Çok odalı kaya mezarları, başta Urartu Krallığı'nın başkenti Van Kalesi (Tuşpa) olmak üzere birçok büyük merkezden iyi bir biçimde tanınmaktadır (Resim 1). Planları; girişte bir platform, büyük bir kapı ile geçilen geniş bir ana oda ve bu odadan bir kapı ile geçilen yan oda veya odalardan oluşur (Resim 2-4). Oda sayısı Van/Içkale ve Argiştı Mezarı'nda olduğu gibi en çok 6-7 kadardır. Bu grupta değerlendirmeye aldığımız 21¹ örnekten çoğunluğu oluşturan 8'i 2 odalı, 3'ü 3 odalı, 2'si 4 odalı, 2'si ise 5 odalıdır. Diğerlerine göre daha büyük olan ana odanın işçiliği daha düzgün olup, yan mekânlar birçoğunda özensizdir (Resim 4).

Çok odalı kaya mezarları, boyutları bakımından dikkat çekicidirler. Kapıları rahatlıkla girilebilecek genişlik ve yüksekliktedir. Kuşkuyla bir örnek dışında, kapı genişliği 0.60 ile 1.75 m; yüksekliği ise 1.20 ile 2.80 m arasındadır. Ana odalar, 90 m²'yi (12.40 x 7.27 m) aşan Neftkuyu'daki gibi, gerçekten törensel uygulamalara hizmet edecek boyutlarda yapıl-

Çok Odalı Kaya Mezarları	Kapı Boyutları (metre)	Ana Oda (metre)	Oda Sayısı	Kaynak
Van/Içkale	3.00x3.00?	9.32x5.90x5.30	7	Piotrovskij 1966, Çevik 2000
Van/Neftkuyu	1.75x2.80?	12.40x7.27x6.20	5	Piotrovskij 1966, Çevik 2000
Van/Horhor, I. Argiştı	1.10x1.90	10.50x6.50x3.52	6+çukur?	Piotrovskij 1966, Çevik 2000
Van/Doğu Odaları	1.75x3.20	9.40x6.15x6.00	4	Piotrovskij 1966, Çevik 2000
Muş/Kayalıdere	1.30x2.50	5.00x3.80x2.60	6+çukur	Burney 1966
Ağrı/Atabindi	0.70x1.50	5.60x5.00x2.50	3	Başgelen 1987, 1995
Kars/Yoğunhasan	1.40x1.60	4.40x5.00x3.20	3	Belli-Ceylan 2002
Erzurum/Çelikli	0.68x1.50	7.50x5.00x2.00	4+çukur	Başgelen 1998
Erzurum/Hasanova III	0.60x0.80?	3.45x4.35x1.90	2	Başgelen 1986, Çevik 2000
Erzurum/Marifet	0.95x1.75	2.65x2.95x1.85	2	Başgelen 1986, Çevik 2000
Erzurum/Pasinler	1.10x2.07	4.30x6.15x2.80	2	Çevik 2000
Tunceli/Kaleköy	1.10x1.42	3.59x6.03x2.30	2	Öğün 1978
Erzincan/Şirinkale	0.60x1.23	2.75x3.60x2.10	2	Işık 1987
Elazığ/Palu III	1.10x1.75	3.10x3.40x2.35	2	Başgelen 1986, Sevin 1994
Elazığ/Palu I	0.95x1.50	3.55x4.70x2.45	4+çukur	Başgelen 1986, Sevin 1994
Elazığ/Palu II	1.10x1.65	3.85x4.25x2.40	4	Başgelen 1986, Sevin 1994
Iran/Sangar	0.80x1.75	5.45x3.90x3.15	3	Kleiss 1968
Iran/Kale Hodar A	1.10x1.70	10.70x5.30x2.40	2+çukur	Kleiss 1974

Tablo 1: Çok odalı kaya mezarları.

mıştır. Bu grupta ana odası en küçük olan, 7.8 m² (2.65x2.95x1.85 m) boyutlarıyla Marifet Mezarı'dır. Yan odalar ana salondan daha küçüktür; birçok örnekte üçte biri ölçülerine yakın gözükmektedir. Başkent Van'dan uzaklaştıkça kaya mezarlarının ölçüleri biraz daha küçülmekle birlikte plan ve ayrıntılar benzer biçimde tekrar edilmektedir.

Ana oda tavanı mezarların çoğunda düz, bazı örneklerde ise beşik tonoz biçiminde yapılmıştır. Ayrıca, mezar odalarının birçoğunda yan duvarlarda sekiler ve nişler yer alır. Mezarların 5'inde (I. Argiştı, Palu I, Kayalıdere, Çelikli ve İran'daki Kale Hodar), odalardan birinin tabanından derinleşen ve olasılıkla eski gömü

atıklarının depolandığı, şişe biçimli derin bir çukur bulunur (Resim 3). Derin çukurların bulunduğu kaya mezarlarında, diğer çok odalı mezarlardan farklı olarak yan odaların işçiliği de daha düzgün görünmektedir.

Çok odalı kaya mezarları; Van Kalesi, Kayalıdere ve Palu gibi anıtsal surları, kare tapınakları ve tarihlenebilir küçük buluntularıyla, Urartu devlet geleneğini yansıtan büyük kentlerde bulunurlar. Bu saydıklarımız yanında, çok odalı kaya mezarları ile Urartu Krallığı arasında doğrudan bağlantı kurulmasını sağlayan en dikkate değer olan bulgular, kaya mezarlarından ikisinin giriş bölümünde yer alan Urartuca çiviyazılı kitabelerdir. Van

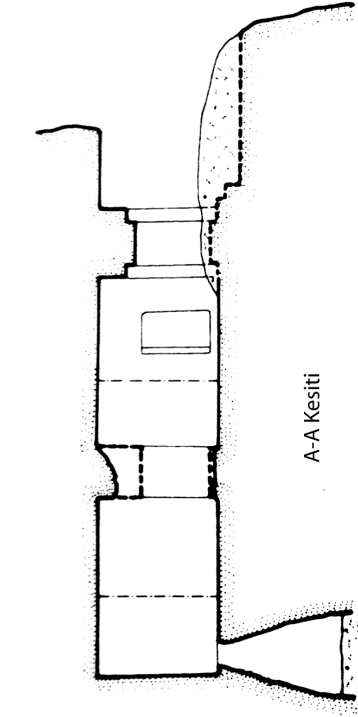
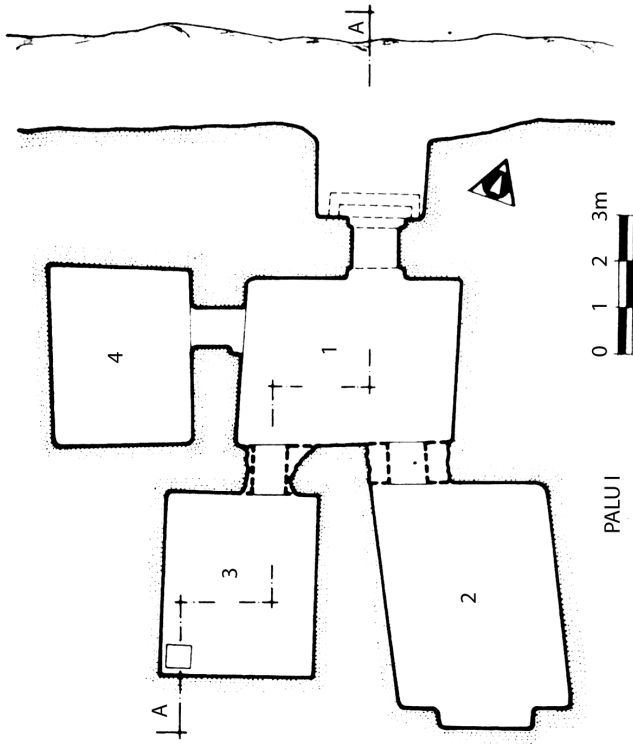
Resim 2: Van Kalesi'ndeki "Doğu Odaları" olarak anılan, anıtsal Urartu kaya mezarının cephesi ve girişe ulaşan merdivenli yol (Fotograf: Nezh Başgelen).

Kalesi'nin güneybatı yüzüne açılan ve literatürde "Horhor Odaları" olarak da adlandırılan kaya mezarının cephesindeki Kral I. Argišti'nin bütün seferlerinin anlatıldığı uzun yazıtı bunlardan en iyi bilinen örnektir (MELIKISHVILI 1960: 127). İkinci yazıtlı mezar, batıda Tunceli Bölgesi'ndeki Mazgirt/Kaleköy'de bulunmaktadır. Kral II. Rusa Dönemi'ne ait yazıt, iki odalı kaya mezarının dışında, girişin sol tarafındadır (SCHÄFER 1977: 249 vd).

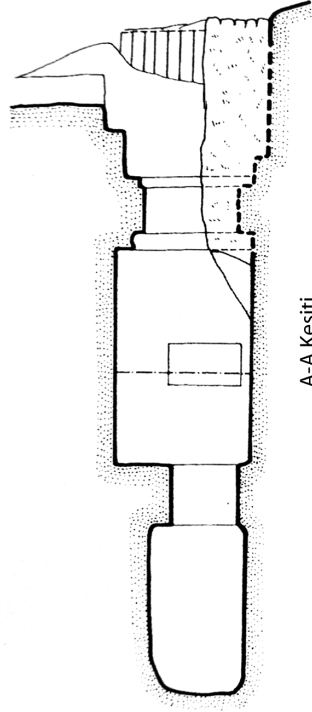
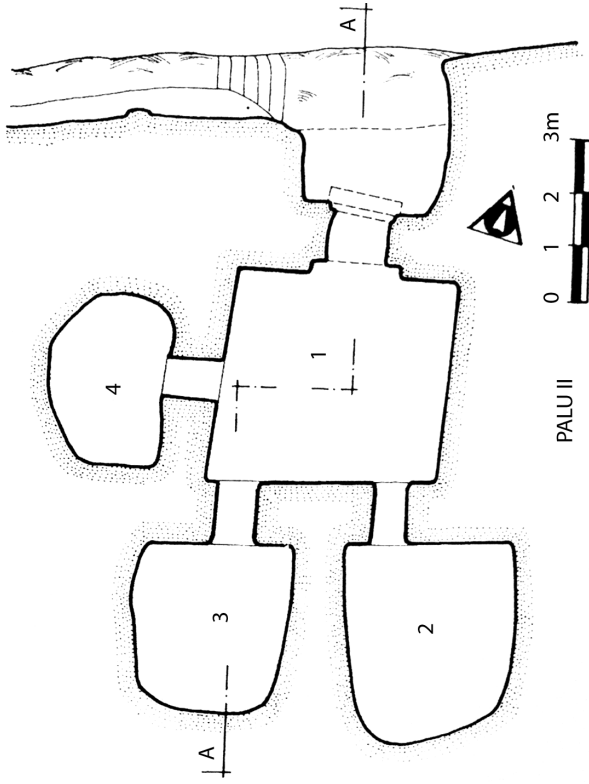
Urartu yazıtlarında gömü ritüelleri konusunda herhangi bir bilgi bulunmaz. Bunun yanında, bütün çok odalı kaya mezarlarının da belki daha Eskiçağ'da soyulmuş olması, gömü törenleri ve gelenekleri konusunda dolaylı kaynaklardan veri

toplamayı zorunlu hâle getirir (DERİN 1993). Kayalık olmayan düz alanlarda, çok odalı kaya mezarlarıyla benzer anlayışta toprak altına inşa edilen oda mezarları ve içlerindeki buluntular, dolaylı da olsa bu konuda bazı ipuçları vermektedir. Son yıllarda Van Bölgesi'nde Dilkaya'da 2 (ÇİLİNGİROĞLU 1991), Karagündüz'de 9 (SEVİN – KAVAKLI 1996; SEVİN 1999; SEVİN 2004) ve Yoncatepe'de 9 (BELLİ – KONYAR 2001; KONYAR 2004) mezar, *in situ* buluntularıyla birlikte açılmıştır. Daha önce Adilcevaz ve Ernişte de benzer mezarlar buluntularıyla birlikte saptanmıştır (ÖĞÜN – BİLGİÇ 1973; ÖĞÜN 1978; SEVİN 1996).

Toprak altına taştan inşa edilmiş oda mezarlarının planı, dikdörtgen bir oda ve

Resim 3: Elazığ/Palu I no'lu, çukurlu, çok odalı kaya mezarları (SEVIN 1994).

Resim 4: Elazığ/Palu II no'lu, çok odalı kaya mezarı (SEVIN 1994).

bu odaya giriş sağlayan dar bir kapı ile dromostan oluşur. Karagündüz 6 ve 10 ile Yoncatepe'deki 4 (2 yan oda), 6 ve 8 no'lu (3 yan oda) mezarlarda, taş duvarlarla çevrili ana oda dışına, toprak kazılarak daha küçük boyutlarda ikinci, bazılarında üçüncü ve dördüncü oda oluşturulmuştur. Toprak altına inşa edilmiş oda mezarların yan odalarında, üst üste yığılmış iskeletler ve mezar hediyeleri depolanmış durumda saptanmıştır. Bu tür mezarlar tek kişi için değil çoklu gömü için inşa edilmiştir. Örneğin, Karagündüz 8 no'lu mezarındaki iskelet sayısı 106'ya kadar çıkmaktadır. Mezara en son koyulan gömü, bütün mezarlarda kapıya yakın bölümde ve hocker durumda, eskiler ise arka duvara doğru, yan oda/odalar varsa buraya doldurulmuş durumdadır. Karagündüz 1 mezarında yan duvarda bir niş; Karagündüz 2 mezarında ise tabana açılmış küçük bir çukur bulunmaktadır. Yoncatepe 6 no'lu mezarda ise taban altına açılmış ve basamaklarla inilen derin oda, yine toprak içine açılmış bir yan odaya geçit verir. Bu mezarlara normal gömü yanında kremasyon türü gömülerin de koyulduğuna ilişkin veriler ele geçmiştir. Van/Altın-tepe örneğinde olduğu gibi arazinin düz ve yüzeyin altı kayalık olan yerlerde, hem oda mezar anlayışı hem de kaya mezar geleneğinden izler taşıyan yer altı kaya mezarları yapılmıştır². Bunların büyük bölümü de soyulmuş olmakla birlikte, ele geçen bazı kalıntılar ve özellikle demir buluntular (BİBER 2006) oda mezarlardan gelen örneklerle benzetilmektedir (SEVİN 2000).

Burada kısaca tanımladığımız oda mezar planlarındaki dromos, niş ve özellikle de yan oda anlayışı, Van Kalesi, Kayalidere, Palu ve Mazgirt/Kaleköy gibi Urartu merkezlerinde bulunan çok odalı kaya mezarlarının yansıması gibi görünmektedir. Urartu çok odalı kaya mezarları içinde Palu III ve Mazgirt/Kaleköy gibi 2 odalı örneklerin çoğunluğu oluşturduğu göz önü-

ne alınırsa; bunların, oda mezar anlayışıyla yakın benzerlik taşıdıkları anlaşılabılır.

Son yıllara kadar, toprak altına inşa edilmiş oda mezarları, bazılarında ele geçen yivli çanak çömlek grubuna dayanılarak Urartu öncesine yani Erken Demir Çağı'na tarihlenmekteydi. Ancak, oda mezarları ile çok odalı kaya mezarlarının planlarının benzer olması yanında, Karagündüz ve Yoncatepe mezar buluntuları arasında Urartu merkezlerinden tanıdığımız parlak kırmızı astarlı çanak çömlekler, başlı iğneler ve fibulaların olması, burada yatanların Urartu ile çağdaş olduğuna işaret etmektedir (KÖROĞLU 2003: 231 vdd; KÖROĞLU – KONYAR 2005). Özellikle Yoncatepe M3 mezarı ile mezarlığın yakınındaki Yoncatepe Yapısı'nın büyük salonunda bulunan fibulalar, Kayalidere ve Nor Ares'te mezarlarda bulunan ve M.Ö. 7. yüzyıla tarihlenen fibulaların tam paralelidir (KÖROĞLU – KONYAR 2005)³.

Çok odalı kaya mezarları ile toprak altına inşa edilmiş oda mezarlarının planlama anlayışı konusundaki benzerlikleri ve çağdaşlığı esas alınarak, tümü soyulmuş kaya mezarlarında uygulanan gömü biçimi konusunda bazı değerlendirmeler yapabiliriz. Bir ana oda ve en az bir yan odadan oluşan, bazılarında çukur da bulunan kaya mezarlarına tek kişinin değil, oda mezarlardaki gibi birden çok gömünün yapıldığı anlaşılmaktadır. Bu mezarlara kral veya yöneticiler yanında diğer aile bireyleri de gömülmüş olmalıydı. Bu bağlamda, kaya mezarlarındaki daha az işçilikli olan ve sayıları 5'i bulan arka odalar ile bazılarındaki çukurların iskelet ve ölü hediyelerinin depolandığı bölümler olduğu söylenebilir. Kaya mezarlarına urneler içinde kremasyon gömü yapılmış olduğu yolundaki fikirler de (DERİN 1994) oda mezarlardan destek bulmaktadır.

Kaya mezarının uzun zaman almış olma-

sı gereken inşa aşamasında ve gömü törenleri sırasında mezarlara iniş, kayalık yüzeyine açılmış basamaklı veya basamaksız yollarla sağlanmış gözükmemektedir. Mezar odalarına ulaşan yolların varlığı en iyi biçimde krallığın batısındaki Palu ve başkent Tuşpa'da (Van Kalesi) gözlemlenebilir (Resim 2-4). Yüksek kayalık yüzeylere açılmış anıtsal mezarlara kolayca ulaşılmasını sağlayan bu yollar, Urartu örneklerinin temel özelliklerindendir ve aşağıda değineceğimiz tek odalı mezarlardan belirgin bir biçimde ayrılabilmesine katkı sağlamaktadırlar (KÖROĞLU 2005; KÖROĞLU 2007).

Anzaf, Çavuştepe, Toprakkale, Ayanis, Adilcevaz ve Karmir-blur gibi içinde tapınak, saray, depo mekânları ve bazılarında yazıt bulunan önemli Urartu merkezlerinde çok odalı kaya mezarının bulunmaması dikkat çekicidir. Van Kalesi'ndeki çok odalı kaya mezarlarına kral yanında aile bireylerinin de gömülmüş olması gerektiği yolundaki değerlendirmemizi, bu merkezlerde kaya mezarı bulunmaması tespitini açıklamak için yine-

lemek istiyoruz. Kanımızca, bütün bu önemli merkezleri yöneten ve kral soyundan gelen aile bireyleri öldüklerinde başkente getiriliyor ve buradaki aile mezarına gömülüyordu. Böylece, kral ve soyundan gelenlerin bedenleri yanında, bunlarla birlikte mezara yerleştirilen zengin hediyeler de başkentin güçlü surlarının güvencesine alınıyordu. Bu değerlendirmeye doğrultusunda Urartu Devleti'nin inşa ettiği, ancak içinde kaya mezarı bulunmayan büyük merkezlerin doğrudan kral veya kral ailesinden bireyler tarafından yönetilmiş olduğu söylenebilir.

Palu, Kayalidere ve Yoğunhasan gibi içinde çok odalı kaya mezarı bulunan merkezler ise vergi toplamak, savaş zamanı orduya katılmak ve devlet adına düzeni sağlamakla görevli eyalet valileri veya aşiret reisleri tarafından yaptırılmış olmalıdır.

Tek Odalı Kaya Mezarları

Tek odalı kaya mezarlarında genel plan, ana kaya yüzeyine açılmış bir giriş, küçük bir kapı açıklığı ve arkasındaki tek odadan oluşur. Oda tabanı birçok örnek-

Resim 5: Van/Ermişler tek odalı kaya mezarının kare girişi (Fotoğraf: Erkan Konyar).

te kapı açıklığından daha derindedir. Mezarların çoğunda arka duvar ile yan duvarlardan birine veya ikisine birden yapılan yüksek sekiler (ölü yatağı) bulunur (Resim 5-7, 9). Bu tür mezarlar da soyulmuş olmakla birlikte, plan anlayışı bunların bir, iki veya en çok üç kişi için yapıldığını düşündürmektedir. Günümüze kadar Doğu Anadolu'da bulunan bu tür mezarlar genellikle çok odalı kaya mezarlarıyla birlikte ele alınmış ve Urartu Dönemi'ne tarihlenmiştir. Ancak, aşağıdaki tabloda görüleceği üzere bunların boyutları, planları, içlerinde bulunan sekiler, bulundukları yerler ve gömü anlayışları gibi özellikleri ilk gruptakilerden oldukça farklıdır. Burada önce tek odalı kaya mezarlarının genel özellikleri ele alınacak, arkasından da bunların tarihlenmelerine ilişkin yeni değerlendirmeler yapılacaktır.

İncelediğimiz 21 örnek üç ayrı başlık altında değerlendirilebilir; 1) İçinde ölü yatağı bulunmayanlar, 2) Ölü yataklı/sekili olanlar; 3) Van Kalesi'ndeki Küçük Horhor Mezarı (KÖROĞLU 2007)

Kayalara oyulmuş, basit ve dörtgen planlı 6 örnekte ölü yatağı bulunmamaktadır. Bunların dışındaki mezarların yedisinde 1, üçünde 2, dördünde de 3 seki/ölü yatağı mevcuttur (Resim 6-7, 9). Yalnızca Van/Küçük Horhor Mezarı, 4 ölü yatağı ve farklı plan anlayışı ile ilk iki gruptan ayrıdır (Resim 12).

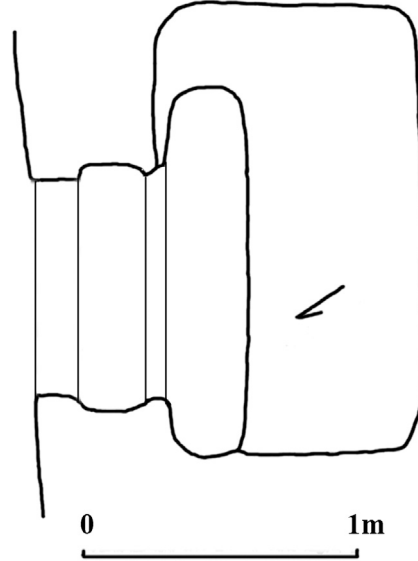
Çok odalı mezarlarla tek odalı mezarlara ilişkin verdiğimiz iki tablo karşılaştırıldığında iki gruptaki mezarların boyutları arasında belirgin farklar olduğu görülür (bkz. Tablo 1, 2). Kapı genişlikleri tek odalı mezarlarda, yalnızca Van/V no'lu mezarda 1 m'nin üzerinde, yükseklik ise 0.60 ile 1.70 m arasındadır. Bunlardan çoğunluğu, kareye yaklaşan giriş kapılarına sahiptirler (Resim 5).

Mezar odalarının boyutları 1.65 m² (1.50x1.10) ile 7.5 m² (3.71x2.02 m) arasında değişir. En büyük olan Küçük Horhor ise 39 m²'dir. Çok odalı mezarlarda yalnızca ana odanın 90 m²'yi bulduğu, buna sayıları 5'e ulaşan yan mekânların ve birçok mezarda bulunan çukurların dahil olmadığı göz önüne alınırsa iki tür arasında mezar planlama anlayışı bakımından belirgin bir farkın olduğu ortaya çıkar.

Günümüze kadar saptanan 21 tek odalı mezardan 3 tanesi Van Bölgesi'nde, büyük çoğunluğu oluşturan 14 tanesi Elazığ-Tunceli Bölgesi'nde, diğerleri Ağrı, Erzurum, Muş ve Sivas'ta bulunur (Resim 1).

Tek Odalı Mezarların Paralelleri ve Tarihlendirilmesi

Tek odalı mezarları tarihlemeye ve Urartu ile ilişkilendirmeye kullanılan veriler şunlardır: Mezarların bulunduğu kayalıklarda belirlenen kaya basamakları, sur temel yatakları, suya inen merdivenli tü-

Resim 6: Tek odalı ve sekili Van/Ermişler Kaya Mezarı'nın planı (ÇEVİK 2000).

Tek Odalı Kaya Mezarları	Kapı boyutları (metre)	Ölçüleri (metre)	Seki/yatak Sayısı	Kaynak
Van/Küçük Horhor	1.00x1.60	12.60x3.09x2.10	4	Piotrovskij 1966
Van/V. no'lu Mezar	1.50x1.60	3.71x2.02x2.00	3	Piotrovskij 1966
Van/Ermişler	0.80x0.85	1.60x0.90x1.30	1	Çevik 2000
Muş/Yeniköy	0.90x1.05	2.35x1.80x1.60	3	Çevik 2000
Tunceli/Bağın II	1.00x1.70	2.35x2.65x1.78	3	Çevik 2000
Tunceli/Vasgirt IV	0.80x0.80	1.70x2.20x1.10	3	Danık 2001
Tunceli/Bağın I	0.80x1.00	0.95x2.10x1.45	1	Çevik 2000
Tunceli/Vasgirt III	0.75x0.88	2.40x2.15x1.50	2?	Danık 2001
Tunceli/Vasgirt I	1.03x1.80	2.10x1.83x1.25		Danık 2001
Tunceli/Mazgirt	0.80x0.95	2.50x1.70x2.30		Çevik 2000
Erzurum/Aydinsu	0.52x0.75	2.10x1.80x1.35		Çevik 2000
Ağrı/Dayıpınarı	0.60x0.86	2.20x1.95x2.27		Işık 1987
Elazığ/Çakalos	0.48x0.92	1.30x1.83x1.30		Çevik 2000
Elazığ/Kürdemlik	1.20x1.20?	3.00x2.00x1.70		Sevin 1988
Elazığ/Tanrıvermiş I	0.60x0.80	2.85x2.30x2.20	2	Sevin 1989, Köroğlu 1996
Elazığ/Tanrıvermiş II	0.70x0.75	2.80x1.80x1.80	2	Sevin 1989, Köroğlu 1996
Elazığ/Tanrıvermiş III	0.60x0.60	1.30x1.10x1.40	1	Sevin 1989, Köroğlu 1996
Elazığ/Mergamendi	0.20x0.96?	1.00x1.70x1.70	1	Çevik 2000
Elazığ/Hacıseli-Erbildi	0.60x0.70	2.40x1.60x1.60	1	Sevin 1987
Elazığ/Gökbelen-Köşker	0.60x0.60	1.50x1.10x0.95	1	Sevin 1989, Köroğlu 1996
Sivas/Divriği	0.80x1.75	3.40x5.30x1.65	1	Çevik 2000

Tablo 2: Tek odalı kaya mezarları.

neller ve sarnıçlar. Bu özelliklerin tümü Elazığ/Haroğlu, Tunceli/Vasgirt, Divriği ve Bağın gibi birçok mezarla ilişkili kayalıklarda rapor edilmiştir. VON GALL 1967 tarafından verilen haritada merdivenli tünellerin dağılımına bakılacak olursun, bu özelliklerin özellikle Geç Demir Çağı'nda bütün Anadolu'da yaygın olduğu görülebilir. Dolayısıyla bu özelliklerin yalnızca Doğu Anadolu ve Urartu'ya özgü değil, Demir Çağ ve sonrasında bütün Anadolu'da var olduğu anlaşılmaktadır.

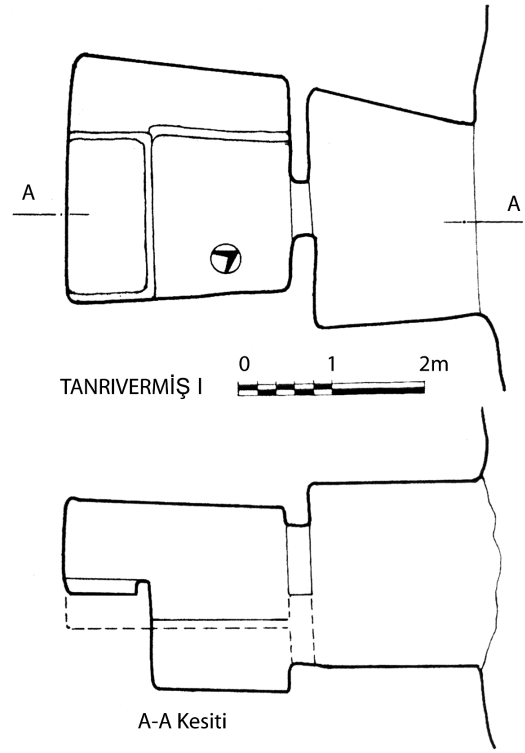
Van Kalesi dışında, üzerinde Urartuca yazıt, tapınak, anıtsal surlar gibi kalıntılar bulunan hiçbir kale veya merkezde tek odalı kaya mezarı bulunmamıştır ve bu nedenle bu gruptaki mezarların Urartu ile bağı oldukça zayıftır. Tek odalı kaya mezarlarının bulunduğu kale veya kayalıklarda da (Van Kalesi hariç) Urartu Dönemi'ne ilişkin belirgin izler ele geçmemiştir. Örneğin, günümüze değin tek odalı mezarlarla ilişkili kalelerden Urartu Dönemi için tipik olan parlak kırmızı astarlı çanak çömlek yayımlanmamıştır. Tersine özellikle Elazığ-Tunceli Bölgesi'ndeki bazı mezarların bulunduğu alanda

Demir Çağı sonrasına, Hellenistik-Roma devirlerine ait çanak çömlek teşhis edilmiştir (SEVİN 1988; SEVİN 1989: 452; DANIK 2001). Bundan dolayı söz konusu mezarları genel bir yaklaşımla Urartu Dönemi içinde değerlendiren görüşler dışında, tarih ve köken belirlemeye yönelik yeni bir adım atılması gerekmektedir.

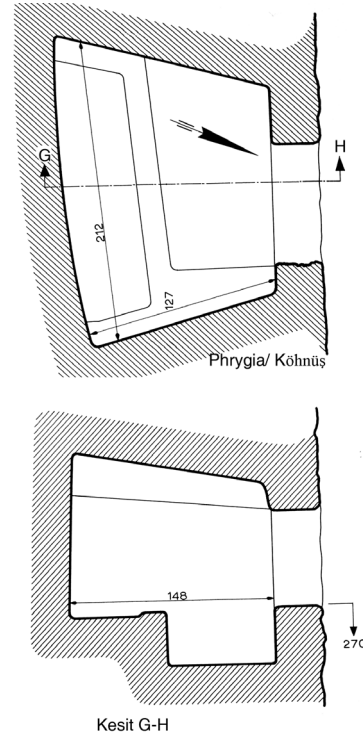
Çok odalı kaya mezarları büyük kale ve yönetim merkezlerinde bulunurken, tek odalılar için bir kale ile birlikte bulunmak önkoşul değildir. Örneğin Aydınsu, Dayıpınarı, Haciseli, Kürdemlik, Çakalos ve Gökbelen gibi tek odalı mezarlar oldukça kolay ulaşılan noktalarda tek başına duran bir kaya kütlesi içine oyulmuştur. Bunlar herhangi bir kale veya sur sisteminin koruması altında değildir.

Çok odalılara ulaşan basamaklı veya basamaksız patika niteliğindeki yolların varlığına karşın (Resim 2), sarp kayalıklara açılmış tek odalı mezarlara ulaşılmasını sağlayacak bir iz görülmez (Resim 5). Örneğin Elazığ/Haroğlu, Ağrı/Günbuldu (KOÇHAN – BAŞARAN 1986) ve Tunceli/Vasgirt'te bulunan mezarlar ulaşılmaz diklikte kayalıklara açılmıştır. Veli Sevin başkanlığındaki ekiple belgelediğimiz benzer konumdaki Elazığ/Tanrıvermiş mezarlarına ancak dağcı donanımıyla inmeyi başarabilmiştik.

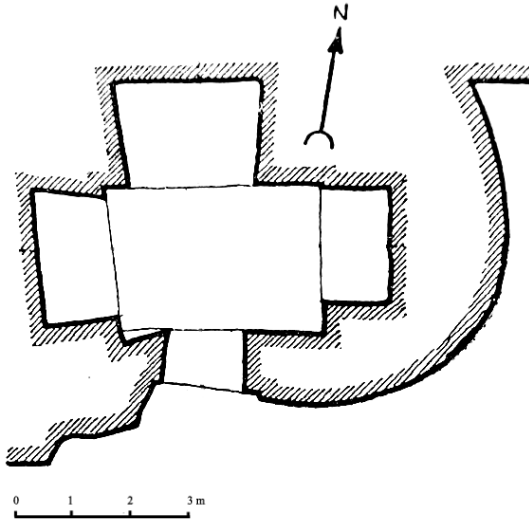
Tek odalı mezarların çok odalı kaya mezarlarından ayrılan en belirgin özellikleri, gömü geleneğinde ve bunun mezar mimarisine yansıyan görüntüsünde ortaya çıkmaktadır: Tek odalılar, içlerindeki seki/yatak sayısı kadar gömü yapılmak amacıyla yapılmış olmalıdır. Seki/ölü yatakları yan duvarlarda, yalnızca bir kişinin yatırılacağı genişliktedir. Bu durumda tek odalı mezarların uzun süre kullanılmadığı öngörülebilir. Nitekim dik kayalık yüzeylere yapılmış olanlara inen patika yolların bulunmaması bu değerlendirmeyi güçlendirir.

Resim 7: Tek odalı ve iki sekili Elazığ/Tanrıvermiş I no'lu mezarının planı ve kesiti (SEVİN 1989; KÖROĞLU 1996).

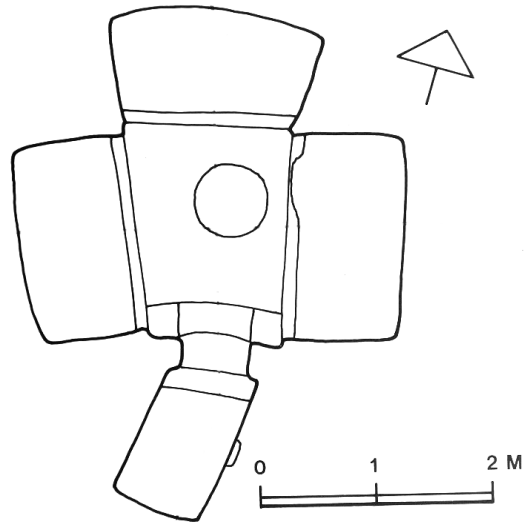
Resim 8: Phrygia'da Köhnüş Vadi-si'nde bulunan ve Doğu Anadolu tek odalı, sekili kaya mezarlarına benzeyen bir örnek (HASPELS 1971).

Resim 9: Tek odalı ve üç sekili Van/V no'lu kaya mezarının planı (PIOTROVSKIJ 1966).

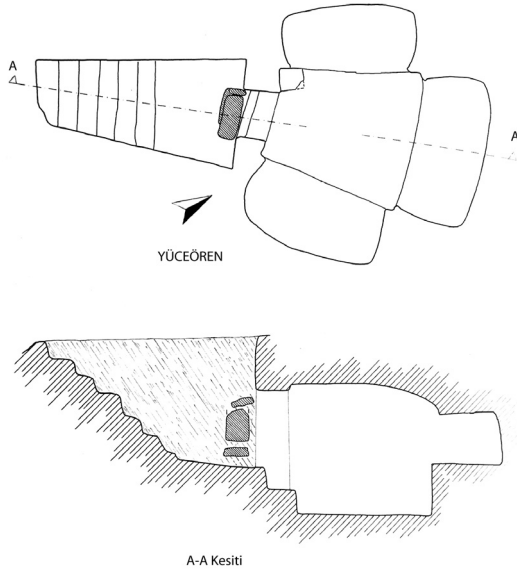
Tek odalı mezarlar, yalnızca plan tipi ve boyutları bakımından dikkate alınırlarsa, bunların Phrygia (Resim 8, 10) ve Kilikia (Resim 11) bölgelerindeki bazı kaya mezarları ile dikkat çekici benzerlikler taşıdığı görülebilir. Phrygia'daki Köhnüş Vadisi (HASPELS 1971: Şek. 538/8-9, 539/1,4, 541/1-3: Pişmiş Kale) ve Beyköy (GONNET 1994: 8.4-5) mezarlarının kare girişleri, derin ve dar tabanları ile ölü koyma şekilleri/yatakları, tek odalı Doğu Anadolu örnekleriyle göz ardı edilemeyecek paralellikler gösterir. Kilikia'da kare girişleri ve birçok seki/ölü yatağı olan ve Hellenistik-Roma devirlerine tarihlenen Kanytelleis (MACHATS-CHEK 1967: Lev. 11) ve Eğrikuyu (ER – SÖĞÜT 2005: Şek. 6) mezarları da Doğu Anadolu tek odalı mezarlarına oldukça benzemektedir. İçlerinde ele geçen sikke ve diğer küçük buluntularla Hellenistik-Roma devirlerine tarihlenen Doğu Kilikia'daki Yüceören mezarları (Resim 11) üç seki/ölü yatağı ile Van V no'lu mezarının kopyası gibidir⁴.

Doğu Anadolu'daki kaya mezarları ve kalelerdeki kaya işçiliği ile Phrygia Bölge-

Resim 10: Phrygia'dan tek odalı üç sekili, Van V no'lu kaya mezarının paraleli Beyköy Mezarı (GONNET 1994).

si'ndeki örneklerin benzerliklerine işaret eden araştırmacılar bilinmektedir (IŞIK 1989; USSISHKIN 1994; ÇEVİK 2000). Bu çalışmalarda, tek odalı kaya mezarlarının Urartu Dönemi'ne tarihlendiği kabul edilerek bunların Phryg kültürüyle ilişkisi sorgulanmıştır. Ancak, mezarlar arasındaki benzerlik ve benzer plan anlayışının Anadolu'nun birçok yerinde karşımıza çıkması, bunların ortak bir kültürün ürünü olduğunu düşündürmektedir. Bu nedenlerle tek odalı mezarların bu plan anlayışıyla ortaya çıkışını, Urartu sonrasında Pers, Hellenistik ve Roma devirlerinde Anadolu'nun tümüne egemen yaygın kültürlerle ilişkilendirmek daha gerçekçi görünmektedir. Pers kaya mezarlarının planları ve gömü geleneğinin Doğu Anadolu'daki en yakın benzeri yalnızca Van Kalesi'ndeki Küçük Horhor Mezarı'dır ve bu benzerlik aşağıda tekrar ele alınacaktır. Diğer tek odalı kaya mezarlarının, batıdan Hellenistik ve Roma devirlerinde Doğu Anadolu'ya gelen kültürel etkilerle yapıldığını düşünmekteyiz. Bu kaya mezarlarının planları dışında ilişkili oldukları kale ve yerleşim yer-

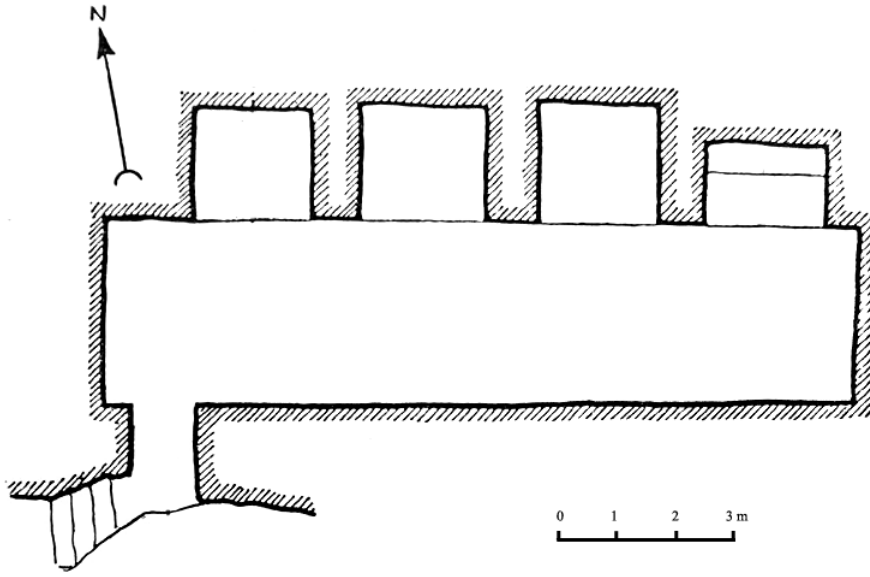

Resim 11: Doğu Kilikia'da Yüceören'de kazılarla saptanan ve küçük buluntular yardımıyla Roma Devri'ne tarihlenen 3 sekili kaya mezarı (ŞENYURT vd 2006).

lerinde söz konusu devirlere işaret eden çanak çömlek de ele geçmiştir. Örneğin, kare girişli üç mezarın bulunduğu Elazığ/Haroğlu Kalesi ve yakınındaki höyükte, Tunceli/Vasgirt Mezarı'nın bulunduğu alanda Hellenistik ve Roma devirleri çanak çömleği tespit edilmiştir. Bu değerlendirme, Kuzeydoğu Anadolu'da Gümüşhane yakınında bir Roma yerleşmesiyle ilişkili alanda bulunan benzer plandaki kaya mezarıyla güçlendirilmiştir (ÇİĞDEM 2005; ÇİĞDEM – ÖZTÜRK 2006). Bu bağlamda Van Kalesi dışında, tek odalı kaya mezarlarının bulunduğu hiçbir kalede Urartu Dönemi'ne ilişkin tipik kırmızı astarlı çanak çömlek veya Urartu Dönemi'ne işaret eden bulgu olmadığını tekrarlamak yerinde olacaktır. Van Kalesi'nde ve yakınındaki höyükte de bilindiği üzere, yalnızca Urartu Dönemi yerleşmesi bulunmamaktadır. Buradaki tek odalı kaya mezarlarıyla çağdaş Urartu sonrasına ilişkin tabakalar ve buluntular saptanmıştır.

Doğu Anadolu Kaya Mezarlarında Pers Dönemi Etkileri

Genel olarak Urartu kaya mezarları incelenirken, Doğu Anadolu'daki birkaç kaya mezarı Med-Pers örnekleriyle karşılaştırılmaktadır. Bunlardan biri, Med-Sahna Mezarı'na benzerliği üzerinde durulan, Doğu Anadolu'nun tek kabartma cepheli Doğubeyazıt Mezarı'dır (HUFF 1990). Doğubeyazıt Kalesi'ndeki Osmanlı Dönemi yapılarının yoğunluğu nedeniyle buradaki Demir Çağ kalıntıları hakkında fazla bir bilgiye sahip değiliz⁵. Doğubeyazıt Kaya Mezarı ise hem cephesindeki kabartma ve hem de planı açısından dikkat çekicidir. Cephesindeki kabartmanın Doğu Anadolu'da benzeri bulunmaması ve yukarıda değindiğimiz gibi daha çok İran'daki örneklerle karşılaştırılmaktadır. Ayrıca, çok odalı Urartu mezarlarından farklı olarak Doğubeyazıt Mezarı'nın girişine ulaşan belirgin bir patika veya yol da yoktur. Ancak, kaya mezarının planı çok odalı Urartu mezar anlayışında yapılmıştır. Burada girişin arkasında dikdörtgen büyük bir ana oda açılmış, batı ve güney duvarına da birçok kaya mezarındaki gibi birer niş yerleştirilmiştir (Bkz. HUFF 1990: Lev. 1 plan ve kesitler). Ancak, odanın kuzeydoğu köşesindeki kayanın yumuşak ve çatlak olması nedeniyle açılan mekânın kullanılamaz olduğunun anlaşılması, planda değişikliğe neden olmuş gözükmektedir. Bu nedenle ana odanın kuzeybatısında kayanın daha sağlam olan bölümünden 2 m derine inilmiş ve alt kat olarak algılanan bölüm planlanmıştır. Alt katta, kuzey kesimde daha büyük olan bir ana oda ve güneyde daha az işçilikli olan iki yan oda bulunur. Yan odaların az işçilikli oluşu, Urartu kaya mezarlarının birçoğunda karşımıza çıkmaktadır. Kanımızca, Doğubeyazıt Mezarı Urartu Dönemi'ne aittir. Giriş bölümünün farklılığı ve mezar

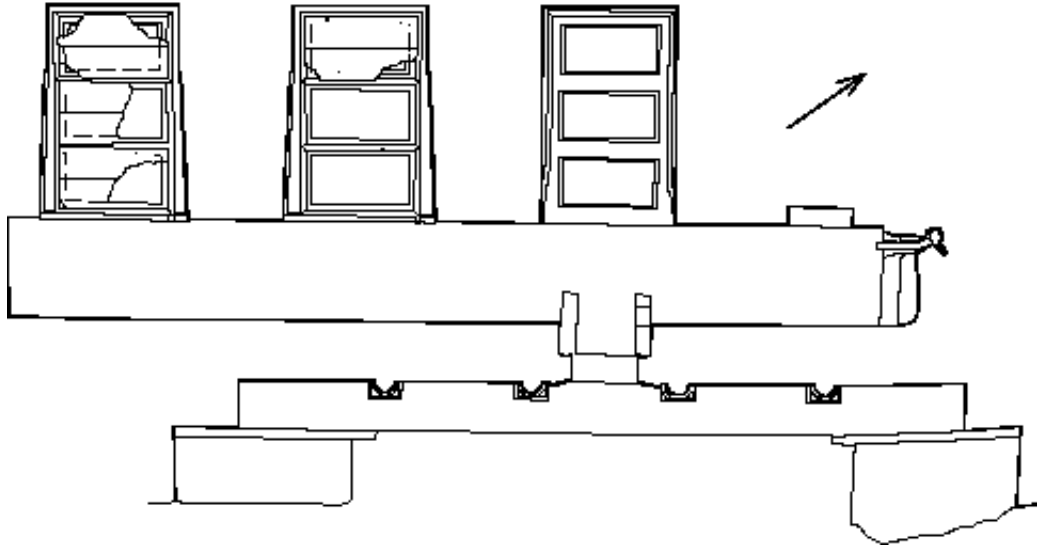

Resim 12: Dar mezar odası ve 4 sekisi ile Doğu Anadolu'daki tek örnek olan Van/Küçük Horhor Mezarı'nın planı (PIOTROVSKIJ 1966).

cephesindeki kabartma, kaledeki Demir Çağ kalıntılarının belgelenmesiyle daha güvenilir bir biçimde yorumlanabilecektir. Özellikle, girişin dışında varlığı gözlenen kaya basamaklarının ayrıntılı planı, kapıya ulaşan yolla ilişkili bir tasarım olup olmadığı sorununa cevap olabilir.

Doğubeyazıt Mezarı'nı bu başlık altındaki tartışma dışına çıkardığımızda, Pers kral mezarlarıyla dikkat çekici benzerliği bulunan tek örnek olarak, Van/Küçük Horhor Mezarı kalmaktadır. Bu mezarın, dikdörtgen uzun odası ve yanındaki 4 ölü yatağı ile İran/I. Dareios Mezarı'nın küçük bir modeli gibi görüldüğü konusunda genel olarak fikir birliği vardır. Bu mezar, dar-uzun bir oda ve yandaki ölü yataklarıyla Urartu'daki diğer çok odalı örneklerden farklı plan anlayışına sahiptir. İran'daki krali mezarlarda sayıları çok olmakla birlikte, içine koyulacak her gömü için bir yatak veya çukur hazırlanması yaygın bir gelenektir. Günümüze kadar bu benzerlikler, Urartu kaya mezarlarının, Med-Pers mezarlarının öncüsü olabileceği yönündeki görüşlere destek ola-

rak göz önüne alınmıştı (BURNEY 1995; CALMEYER 1975; ÇEVİK 2000). Ancak, Doğu Anadolu'da plan anlayışı bakımından tek örnek olan bu mezar, çok odalı Urartu örneklerine benzememekte ve Urartu gömü geleneğinin ürünü gibi gözükmemektedir. Girişte belirttiğimiz gibi Van Kalesi'nin dik olan güney kesiminde, Pers Kralı I. Dareios'un hazırlattığı niş içerisine oğlu Kserkses'in kazdırdığı üç dilli yazıt, buradaki Pers varlığının açık kanıtıdır. Bu yazıt en azından iki kralın bölgeye geldiğini göstermektedir. Kalede ve hemen kuzey kesimindeki höyükte yürütülen yeni kazılar, Akhaimenid Dönemi'ne ait izlerin yalnızca bir yazıt ile sınırlı olmadığını da ortaya çıkarmıştır. Yoğun Orta Çağ yerleşmesinin bozduğu bir seviyede bulunan bu döneme ait iki mezar ile üzerlerindeki üçgen ve fisto bezemeleri nedeniyle literatürde "triangle ware" ve festoon ware" olarak adlandırılan boyalı çanak çömlekler, Urartu sonrası İran'dan gelen ve burada bir süre yaşayan kültürün ürünü olarak görülürler (TARHAN 1994). Urartu çanak çömleğinden çok farklı olan bu örnekler, krem ve

Resim 13: İran'dan I. Dareios'un mezar odasının planı (SCHMIDT 1970).

pembe renklerde hamurlu, aynı renklerde astarlı; çanaklarda genellikle ağız kenarı, çömleklerde ise gövdeleri kırmızimsı kahverengi, kiremit veya siyah renklerde bezemelidir (SUMMERS 1993). “Geç Demir Çağı Boyalıları” da denen çanak, çömlek, bölgede Van Kalesi yanında Çavuştepe, Patnos/Paşatepe, Karagündüz, Zivistan ve Eski Norgüh gibi birçok merkezde belgelenmiştir (KÖROĞLU 1995; SEVIN 2002). Van Havzası'nda Urartu sonrası meydana gelen bu kültürel değişimin yaygın sayılabilecek tanıklarının daha çok İran kökenli oluşu, plan bakımından İran örnekleri ile benzeşen Van/Küçük Horhor Mezarı'nın Urartu sonrasındaki bu süreçle ilişkilendirilmesine destek olarak kullanılabilir gözükmektedir.

Sonuç

Doğu Anadolu'daki çok odalı kaya mezarları, bir kaleye bağlı olarak yapılmış oluşları; giriş, ana oda ve yan oda/odalarından oluşan planları; mezarlara ulaşan yol/patikaları ve boyutlarıyla bu bölgeye özgüdürler. Bunların, Urartu ülkesinin

sınırları dışında yakın paralelleri bulunmaz. Çiviyazılı kitabeler ve mezarların bulunduğu kalelerdeki diğer buluntular da, bunların Urartu Devleti'nin özgün ürünleri olduğu değerlendirmesini güçlendirir.

Urartu Devleti'nin yıkılışının hemen arkasından gelen Akhaimenid Dönemi'ne ilişkin belirgin olan tek kaya mezarı Van/Küçük Horhor'dur. Bu mezarın daruzun odası ve odanın bir yanındaki ölü yatakları İran/I. Dareios Mezarı'nın küçük bir kopyası gibidir. Van Kalesi ve höyüğündeki çağdaş buluntularla birlikte bu mezar Geç Demir Çağı'nın (Urartu sonrası) temsilcisi olmalıdır. Yeni yayınlar, Doğu Anadolu'da bu dönemin ürünü olup Urartu'ya mal edilen bulguları ayırma yolunda kriterler sunmaktadır.

Genellikle kare bir giriş ve arkasındaki sekili/yataklı veya yataksız bir odadan oluşan tek odalı mezarların bulundukları yerler, ilişkili oldukları kale ve yerleşmelerdeki buluntular ve planları bunların çok adalı Urartu mezarlarından farklı bir geleneğin ürünü olduğunu göster-

mektedir. Doğu Anadolu'da, önceleri Urartu'ya mal edilen bu grubun Urartu ülkesinin sınırlarına oldukça uzak bölgelerde benzerleri bilinmektedir. Bu tür mezarlarla ilişkili olarak yayımlanmış kaya işçiliği ve merdivenli tünel gibi Demir Çağı ve sonrasına ilişkin izlerin de Anadolu'da yaygın olması, bu kalıntıları Urartu'ya mal etmeyi güçleştirir. Bütün bu tartışmalar ve bulgular ışığında, Doğu Anadolu'daki tek odalı mezarların Urartu sonrasına, özellikle de Hellenistik-Roma devirlerine tarihlenmesinin daha doğru olduğunu söyleyebiliriz.

DİPNOTLAR

* Doğu Anadolu kaya mezarları konusundaki bu yazımızın, Arkeoloji Sanat Dergisi'nin 30. yılını ayrılan sayılardan ilkinde çıkması bizi mutlu etmiştir. Arkeoloji Sanat Yayınları, Arkeoloji ve Eskiçağ Bilimleri konusundaki çalışmaların ilgili kitlelere ulaştırılmasında önemli bir rol oynamaktadır. Sayın Nezih Başgelen yönetimindeki yayınevinin özellikle genç araştırmacıların bilimsel çalışmalarının yayımlanmasında gösterdiği duyarlılık takdire değerdir. Ayrıca, Doğu Anadolu ve Urartu çalışmaları da hem dergide hem de kitap olarak yayın listesinde yer almaktadır. Bu bağlamda son yıllarda yayınlanan, SALVINI, M. (2006), *Urartu Tarihi ve Kültürü* (Çev.: B. AKSOY), İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları; PAYNE, M. R. (2006), *Urartu Çivi yazılı Belgeler Kataloğu*, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları adlı iki önemli kitabın ülkemizde Urartu Devleti ve kültürünün daha iyi tanınmasını sağlayacağını söylemek isterim. Arkeoloji Sanat Yayınları'nın Doğu Anadolu ve Urartu çalışmalarına katkılarının devam etmesi dileğiyle.

1. Van'dan diğer bir örnek (PIOTROVSKIJ 1966: fig. 65) 4 odalı, İran'da Kale Hodar B 4; Reza-İye Mezarı 2 ve Şarık Mezarı 5 odalıdır. Ancak, bu mezarların ayrıntıları ve ölçüleri hakkında yeterli bilgilere ulaşamadık bkz. KLEISS 1974; HUFF 1990.
2. Yeraltı kaya mezarları konusuna dikkatimizi çeken ve kaya mezarları konusundaki değerlendirmelerimizi gözden geçirerek fikirlerini bizimle paylaşan meslektaşım Yrd. Doç. Dr. Zaffer Derin'e teşekkürü bir borç bilirim.

3. Yoncatepe yapısı, kazıların başlangıcından itibaren "Yoncatepe Kalesi ve Nekropolü" başlığını taşıyan yazılarla (BELLİ – KONYAR 2001; BELLİ 2005) literatürde yer alan ve Urartu öncesine, Erken Demir Çağı'na tarihlenen bir merkezdi. Doğu Anadolu Erken Demir Çağı kronolojisi konusunda yaptığımız iki yayında (KÖROĞLU 2003; KÖROĞLU – KONYAR 2005) buradaki yapı ve mezarlıkta ele geçen buluntuları tartışmış ve bunların Erken Demir Çağı'na değil Urartu'nun sonlarına M.Ö. 7. yüzyıla ait olduğunu ve tarihlenmenin gözden geçirilmesi gerektiğini belirtmiştik. Ayrıca, Yoncatepe yapısının bir kale olmadığını, "konak" veya "küçük saray" olarak değerlendirilmesini önermiştik. Yoncatepe'yle ilgili "Yoncatepe Sarayı ve Nekropolü" başlığını taşıyan yeni yayınlarda (BELLİ 2006; BELLİ 2007) her iki değerlendirmelerimizin de kabul edildiğini, Yoncatepe'nin Urartu'nun sonlarına M.Ö. 7. yüzyıla tarihlendiğini memnuniyetle görmekteyiz.

4. Yüceören Mezarlığı'nda benzer planda birçok mezar açılmıştır. Bunlardan Resim 111-112'de tanıtılan K 11 mezarı, küçük buluntular yardımıyla Roma Devri'ne tarihlenmiştir (ŞENYURT vd 2006).
5. Doğubeyazıt Kalesi'nde Dr. E. Konyar tarafından yapılan ve yayına hazırlanmakta olan araştırma sonuçlarına göre Urartu Dönemi izleri ve özellikle de kaya işçiliği belirgin gözükmektedir. Gözlemlerini bizimle paylaştığı için kendisine teşekkürü bir borç bilirim.

KAYNAKLAR

- BAŞGELEN, N. (1986), "Doğu Anadolu'dan Demir Çağı'na ait Bazı Yeni Bulgular II", *Arkeoloji ve Sanat* 32/33: 25-30.
- BAŞGELEN, N. (1986), "Palu Kaya Mezarları Üzerine Notlar", *Arkeoloji ve Sanat* 34-35: 25.
- BAŞGELEN, N. (1987), "Atabindi I Kaya Mezarı Üzerine Gözlemler", *Arkeoloji ve Sanat* 36-37: 8-11.
- BAŞGELEN, N. (1992), "Marifet Kaya Mezarı", *Arkeoloji ve Sanat* 54-55: 31-32.
- BAŞGELEN, N. (1995), "Neue Erkenntnis zum Felsengrab Atabindi I", A. Erkanal et.alii (Ed.) *In Memoriam I. Metin Akyurt - Bahattin Devam Anı Kitabı*. İstanbul: 53-64.
- BAŞGELEN, N. (1998), "The Çelikli-Erzurum Rock-Cut Tomb", G. Arsebük, M. J. Mellink, W. Schirmer (Ed.), *Light on Top of the Black Hill. Studies presented to Halet Çambel*. Karatepe'deki

- Işık Halet Çambel'e sunulan yazılar*, İstanbul: 95-103.
- BELLI, O. (2005), "Van-Yoncatepe Kalesi ve Nekropolü Kazıları, 2003/Van- Yoncatepe Fortress and Necropolis Excavations, 2003", *TÜBA-AR*, 8: 187-9.
- BELLI, O. (2006), "Yoncatepe Sarayı ve Nekropolü", *Anadolu Medeniyetleri Müzesi 2005 Yılı*: 381-431.
- BELLI, (2007), "Doğu Anadolu Bölgesi'nin En Eski ve Özgün Mutfağı: Van-Yoncatepe Saray Mutfağı-An old and Unique Kitchen of the Eastern Anatolia: The Palace Kitchen in Van Yoncatepe", M. Alparslan, M. Doğan-Alparslan, H. Peker, (Ed.), *Belkis Dinçol ve Ali Dinçol'a Armağan. VITA. Festschrift in Honor of Belkis Dinçol and Ali Dinçol*: 49-65.
- BELLI, O. – CEYLAN, A. (2002), " Kuzeydoğu Anadolu'da bir Tunç Çağı ve Urartu Kalesi: Yoğunhasan", *TÜBA-AR* 5: 119-142.
- BELLI, O. – KONYAR, E. (2001), "Excavations at Van-Yoncatepe Fortress and Necropolis", *Tel Aviv* 28/2: 169-212.
- BİBER, H., (2006), "Van/Kalecik Urartu Nekropolü Ka.10 Mezarı Demir Buluntuları", T. Ta-kaoglu, (Ed.), *Anadolu Arkeolojisine Katkılar*: 65. *Yaşında Abdullah Yaylalı'ya Sunulan Yazılar*, İstanbul: 80-88.
- BURNEY, C. A. (1966), "A First Season of Excavations at the Urartian Citadel of Kayalıdere", *Anatolian Studies* 16: 55-111.
- BURNEY, C. (1995), "Urartian Funerary Customs", S. Campbell, A. Green (Ed.), *The Archaeology of Death in the Ancient Near East*, Oxford: 205-208.
- CALMEYER, P. (1975), "Zur Genese Altiranischer Motive: III. Felsgräber", *Archaeologische Mitteilungen aus Iran* 8: 99-113.
- ÇEVİK, N. (2000), *Urartu Kaya Mezarları ve Ölü Gömme Gelenekleri*, Ankara.
- ÇİĞDEM, S. (2005), "Gümüşhane/Şiran-Kadıçayırı Kaya Mezarı", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 5/35: 97-104.
- ÇİĞDEM, S. – ÖZTÜRK, N. (2006), "Gümüşhane/Şiran-Araköy Kaya Mezarı Kompleksi", *Arkeoloji ve Sanat* 121: 31-38.
- ÇİLİNGİROĞLU, A. (1991), "The Early Iron Age at Dilkaya", A. Çilingiroğlu, D. H. French (Ed.), *Anatolian Iron Ages. The Proceedings of the Second Anatolian Iron Ages Colloquium held at İzmir, 4-8 May 1987*, Oxford: 29-38.
- DANIK, E. (2001), "Vasgirt Kaya Mezarları Hakkında İlk Gözlemler", *İdol* 9: 12-16.
- DERİN, Z. (1993), *Demir Çağ'da Doğu Anadolu'da Ölü Gömme Gelenekleri*, İzmir, (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- DERİN, Z. (1994), "The Urartian cremation jars in Van and Elazığ museums", A. Çilingiroğlu, D. H. French, (Ed.), *Anatolian Iron Ages III. Anadolu Demir Çağları 3. The Proceedings of the Third Anatolian Iron Ages Colloquium held at Van, 6-12 August 1990/III. Anadolu Demir Çağları Sempozyumu Bildirileri Van, 6-12 Ağustos 1990*, Ankara: 49-62.
- ER, Y. – SÖĞÜT, B. (2005), "Dağlık Kilikya'da Olba-Diocaesarea Nekropollerindeki Kaya Mezarları" *Türk Arkeoloji ve Etnografya Dergisi* 5: 97-110.
- GONNET, H. (1994), "The Cemetery and rock-cut tombs at Beyköy in Phrygia", A. Çilingiroğlu, D. H. French, (Ed.), *Anatolian Iron Ages III. Anadolu Demir Çağları 3. The Proceedings of the Third Anatolian Iron Ages Colloquium held at Van, 6-12 August 1990/III. Anadolu Demir Çağları Sempozyumu Bildirileri Van, 6-12 Ağustos 1990*, Ankara: 75-90.
- HASPELS, C.H.E. (1971), *The Highlands of Phrygia: Sites and Monuments I-II*, Princeton.
- HUFF, D. (1990), "Das grab von Doğubeyazıt. Seine stellung unter den urartäischen und iranischen felsgräbern", X. *Türk Tarih Kongresi*, Ankara 22-26 Eylül 1986, *Kongreye Sunulan Bildiriler I*, Ankara: 87-95.
- İŞİK, F. (1987), "Zur Entstehung phrygischer Felsdenkmäler", *Anatolian Studies* 37: 163-176.
- İŞİK, F. (1989), "Batı Uygarlığının Kökeni, Erken Demir Çağ Doğu-Batı Kültür ve Sanat İlişkilerinde Anadolu", *Türk Arkeoloji Dergisi* XXVIII: 1-39.
- KLEISS, W. (1968), "Urartäische Plätze in Iranisch-Azerbaidjan", *Istanbuler Mitteilungen* 18: 1-44.
- KLEISS, W. (1974), "Planaufnahmen urartäischer Burger und Neufunde arartäischer Anlagen in Iranisch-Azerbaidjan im Jahre 1973", *Archaeologische Mitteilungen aus Iran. Neue Folge Band* 7: 79-106.
- KOÇHAN, N. – BAŞARAN, C. (1986), "Diyadin Çevresinin Arkeolojik Araştırması ve Toklucak Kaya Dehlizleri", *Fen-Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi* 14: 235-254.

- KÖROĞLU, K. (1995), "Doğu Anadolu Kökenli İnsan (Kadın) Yüzlü Kaplar", *Arkeoloji ve Sanat* 68: 25-32.
- KÖROĞLU, K. (1996), *Urartu Krallığı Döneminde Elazığ (Alzi) ve Çevresi*, İstanbul.
- KÖROĞLU, K. (2003), "The Transition from Bronze Age to Iron Age in Eastern Anatolia", B. Fischer, H. Genz, E. Jean, K. Köroğlu (Ed.), *Identifying Changes: The Transition from Bronze to Iron Ages in Anatolia and its Neighbouring Regions. Proceedings of the International Workshop Istanbul, November 8-9, 2002*, İstanbul: 231-244.
- KÖROĞLU, K. (2005), "Doğu Anadolu Kaya Mezar Gelenekleri", *Arkeo Atlas* 4: 120-121.
- KÖROĞLU, K. (2007), "New Observations on the Origin of the Single-Roomed Rock-Cut Tombs of Eastern Anatolia", M. Alparslan, M. Doğan-Alparslan, H. Peker (Ed.), *Belkıs Dinçol ve Ali Dinçol'a Armağan. VITA. Festschrift in Honor of Belkıs Dinçol and Ali Dinçol*, İstanbul: 445-456.
- KÖROĞLU, K. – KONYAR, E. (2005), "Van Havzasında Erken Demir Çağ Problemi", *Arkeoloji ve Sanat* 119: 25-38.
- MACHATSCHEK, A. (1967), *Die Nekropolen und Grabmäler in Gebiet von Elaiussa Sebaste und Korykos im Rauhen Kilikien*, Wien.
- MELIKISHVILI, G. A. (1960), *Urartskie Klinoobraznye Nadpisi*, Moskow.
- ÖĞÜN, B. (1978), "Die urartäischen Gräber in der Gegend von Adilcevaz und Patnos", E. Akurgal, (Ed.), *The Proceedings of the Xth International Congress of Classical Archaeology, Ankara - Izmir 23. - 30. IX.1973*, Ankara: 61-67.
- ÖĞÜN, B. – BİLGİÇ, E. (1973), "Adilcevaz, 1972", *Anatolian Studies* 23: 13-14.
- PIOTROVSKIJ, B. B. (1966), *Il Regno di Van Urartu*, Roma.
- SCHÄFER, H. P. (1977), "Die Inschrift Rusa II Argistehinis in Mazgirt-Kaleköy", *Studi Micenei ed Egeo-Anatolici* 18: 249-268.
- SCHMIDT, E. F. (1970), *Persepolis III: The Royal Tombs and other Monuments*, Chicago.
- SEVIN, V. (1987), "Malatya-Elazığ-Bingöl Illeri Yüzey Araştırması 1985", IV. Araştırma Sonuçları Toplantısı, Ankara: 279-300.
- SEVIN, V. (1988), "Elazığ-Bingöl Illeri Yüzey Araştırması, 1986", V. Araştırma Sonuçları Toplantısı II, Ankara: 1-44.
- SEVIN, V. (1989), "Elazığ-Bingöl Yüzey Araştırması, 1987", VI. Araştırma Sonuçları Toplantısı, Ankara: 451-500.
- SEVIN, V. (1994), "Three Urartian Rock-cut Tombs from Palu", *Tel Aviv* 21: 58-67.
- SEVIN, V. (1996), "Van/Ernis (Ünseli) Nekropolü Erken Demir Çağ Çanak Çömlekleri", *Anadolu Araştırmaları XIV. Prof. Dr. Afif Erzen'e Armağan*: 439-467.
- SEVIN, V. (1999), "The origins of the Urartians in the light of the Van/Karagündüz excavations", A. Çilingiroğlu, R. J. Matthews (Ed.), *Anatolian Iron Ages 4. Proceedings of the Fourth Anatolian Iron Ages Colloquium held at Mersin, 19-23 May 1997. Anatolian Studies* 49, London: 159-164.
- SEVIN, V., (2000), "1997-1998 Yılı Van /Altuntepe Urartu Nekropolü Kazıları", 21. Kazı Sonuçları Toplantısı I, Ankara, 421-34.
- SEVIN, V. (2002), "Late Iron Age Pottery of the Van Region, Eastern Anatolia: In the light of the Karagündüz Excavations", R. Arslan, S. Blum, G. Kastl, F. Schweizer, D. Thumm (Ed.), *Mauer Schau. Festschrift für Manfred Korfmann*, Grunbach: 475-482.
- SEVIN, V. (2004), "Pastoral Tribes and Early Settlements of the Van Region, Eastern Anatolia", A. Sagona (Ed.), *A View from the Highlands: Archaeological Studies in Honour of Charles Burney*, Leuven: 179-203.
- SEVIN, V. – KAVAKLI, E. (1996), *Bir Erken Demir Çağ Nekropolü Van/Karagündüz an Early Iron Age Cemetery*, İstanbul.
- SUMMERS, G. D. (1993), "Archaeological Evidence for the Achaemenid Period in Eastern Turkey", *Anatolian Studies* 43: 85-108.
- ŞENYURT, S. Y. – AKÇAY, A. – KAMIŞ, Y. (2006), *Yüceören, Doğu Kilikya'da Bir Hellenistik - Roma Nekropolü/A Hellenistic and Roman Necropolis in Eastern Kilikia*, Ankara.
- TARHAN, M. T. (1994), "Recent Research at the Urartian Capital Tushpa", *Tel Aviv* 21: 22-57.
- USSISHKIN, D. (1994), "The rock-cut tombs at Van and monumental tombs in the Near East", A. Çilingiroğlu, D. H. French (Ed.), *Anatolian Iron Ages III. Anadolu Demir Çağları 3. The Proceedings of the Third Anatolian Iron Ages Colloquium held at Van, 6-12 August 1990/III. Anadolu Demir Çağları Sempozyumu Bildirileri Van, 6-12 Ağustos 1990*, Ankara: 253-264.
- VON GALL, H. (1967), "Zu den Kleinasiatischen Treppentunneln", *Archäologischer Anzeiger*: 504-527.